

КУСТАРНА ШКІР'ЯНО-ВЗУТТЄВА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТОРІЧЧЯ

У статті досліджуються основні етапи та напрямки розвитку кустарної шкіряно-взуттєвої промисловості України у другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст. Просліджується генезис окремих аспектів української кустарної шкіряно-взуттєвої промисловості, характеризуються техніко-технологічні процеси та знаряддя праці кустарів, типи і форми виробів із шкіри, їх функціональне призначення та художньо-естетичні особливості.

Ключові слова: кустарна шкіряно-взуттєва промисловість, чинбарство, техніко-технологічні процеси, знаряддя праці, технічні новачії.

В статье исследуются основные этапы и направления развития кустарной кожевенно-обувной промышленности Украины во второй половине ХІХ – первой трети ХХ века. Прослеживается генезис отдельных аспектов украинской кустарной кожевенно-обувной промышленности, характеризуются технико-технологические процессы и орудия труда кустарей, типы и формы изделий из кожи, их функциональное назначение и художественно-эстетические особенности.

Ключевые слова: кустарная кожевенно-обувная промышленность, технико-технологические процессы, орудия труда, технические новации.

The main stages and directions of hand-made processing of leather development in Ukraine during the second half of ХІХ – the first third of ХХ century are investigated in the article. The genesis of individual occurrences of Ukrainian leather-process industrial culture is observed, technical and technological processes and tools, types and forms of leathern articles, their functional fixing and art peculiarities, tendencies of trade development are characterized. The author proves that at this period the quantity of workmen in Ukraine dynamically increased, and traditional methods of leather-process were improved on principle.

Key words: hand-made processing of leather, technical and technological processes, tools.

Постановка проблеми дослідження визначається тим, що кустарне шкіряно-взуттєве виробництво протягом другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. повсюдно в Україні набуло досить масштабного розвитку і відіграло помітну роль в її соціально-економічній структурі. Українські кустарі своєю практичною діяльністю, поєднуючи народну мудрість і кмітливість з глибокими технічними знаннями, переконливо довели велике значення кустарного шкірообробництва в національній економіці. Саме тому без наукового вивчення загальноукраїнських та регіональних особливостей історичного розвитку кустарного шкіряно-взуттєвого виробництва, неможливо зрозуміти в усій повноті, різноманітності та складності загальну історію України.

Аналіз актуальних досліджень. Серед публікацій, що стосуються окремих аспектів історичної еволюції українського кустарного чинбарства та чоботарства, слід особливо визначити дослідження В.Білецької [1], Г.І.Горинь [2], М.З.Ковалевського [6] та ін. У них зібраний та узагальнений певний фактичний матеріал, який, в основному, дозволяє оцінити загальні масштаби та динаміку розвитку в Україні кустарних виробництв з обробки шкіри. Критично проаналізувавши наукові роботи попередників, автору вдалося виявити ті питання, які поки що залишаються не вирішеними.

Мета статті визначається актуальністю обраної проблеми та ступенем її наукової розробки попередниками. Саме тому в даній статті висувається завдання проаналізувати основні етапи та напрямки еволюції українського кустарного чинбарства та чоботарства протягом другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. При цьому особливу увагу буде

приділено вивченню еволюції сировини, удосконаленню інструментарію, обладнанню кустарних майстерень, основних напрямків та масштабів технологічного вдосконалення обробки шкіри.

Виклад основного матеріалу. В народному господарстві України другої половини XIX – першої третини XX ст. провідне місце посідали різноманітні кустарні шкірообробні промисли. Відображення у шкіряних промислах України господарсько-трудової діяльності, виробничо-соціальних відносин, розвитку техніки й технологічних процесів дає можливість до певної міри судити загалом про рівень продуктивних сил і характер виробничих відносин кожної історичної епохи.

В Україні кустарна обробка шкіри мала багату та яскраву історію і довгий час належала до провідних галузей її народного господарства. В другій половині XIX – першій третині XX ст. відбувалися суттєві зміни не лише в соціальній організації та виробничій структурі українських шкірообробних промислів, їх зв'язках із землеробством, у формах виробництва і збуту товарів, а й в техніці та технології обробки шкіри. Упродовж другої половини XIX – першої третини XX ст. традиційне чинбарство та чоботарство розвивалося в складних умовах докорінних змін в суспільно-політичному та економічному житті України, які спершу позитивно впливали на стан чинбарного промислу, а згодом стали визначальними факторами його занепаду.

Чинбарне виробництво полягало у збереженні шкур тварин від гниття і наданні їм основних експлуатаційних властивостей - міцності, еластичності. Цим видом шкіряних промислів в Наддніпрянській Україні займалися кустарі-чинбарі, а в західних регіонах України загально поширеним був термін гарбар, а звідси й назва промислу - гарбарство. Українське чинбарство як галузь кустарного виробництва у свою чергу давало початок іншим кустарним промислам - кушнірству, лимарству, шевству тощо. Тому за способом обробки шкур виділялися: чинбарі-кожум'яки, чинбарі-кожушники, чинбарі-лимарі. Перші вичиняли шкури на чоботи, ремінні пояси, другі виробляли овечі шкури на кожухи і шапки, треті чинили так звану сирицю (сиром'ять), яка йшла на виготовлення упряжі та різноманітних технічних ременів [18].

Досить динамічний розвиток повсюдно в Україні кустарних шкіряних промислів в другій половині XIX – першій третині XX ст. спирався на наявність тут значної сировинної бази і відносно місткий ринок збуту для виробів із шкіри. Такий ринок формувався зростаючою потребою у взутті й одязі селянства і міського населення. Але вичинені кустарями шкіри та вироби з них знаходили застосування не тільки у селянських господарствах, вони також масово закуповувалися російським урядом для потреб армії. [5, с.118].

В другій половині XIX – першій третині XX ст. відбувалися суттєві зміни не лише в соціальній організації та виробничій структурі шкіряних промислів, їх зв'язках із землеробством, у формах виробництва і збуту товарів, а й в техніці та технології обробки шкіри. Показовим прикладом цього був чинбарський промисел - початковий етапом обробки сировини у шкіряному виробництві. Він полягав у збереженні шкур тварин від гниття і наданні їм основних експлуатаційних властивостей - міцності, еластичності. В кустарному чинбарстві використовувалися в основному шкіри свійських тварин: бичачі, волячі, коров'ячі, телячі, кінські, цапині, баранячі та свинячі. Цієї сировини в Україні було достатньо тому що тваринництво було невід'ємною частиною її сільського господарства. В чинбарстві найчастіше використовувалися шкіри великої рогатої худоби через свою щільність і пружність. Наприклад, волячі шкіри йшли на вироблення так званого важкого товару – полуvalu, а шкіри корів - на м'який товар. Самий м'який товар чинбарі одержували із телячих шкір. Так, напівшкірник звичайно виробляли зі шкір бичків і телиць у віці не старше 2 років, виросток одержували зі шкір телят, тільки що випущених на підніжний корм, а опоек виробляли тільки з молочних телят у віці 2-3 тижнів. Зі шкіри лоша чинбарі також одержували виросток і опоек. Для того щоб опоек був якомога більше ніжним і щільним, селяни намагалися годувати теля або лоша молоком. Шкіра коня

значно уступала шкірам великої рогатої худоби, тому що була пористою й не достатньо щільною. Свиначя шкіра також була надто пористою, але в Україні її традиційно широко використовували для виготовлення взуття і шорних виробів [19].

Зазвичай українські чинбарі отримували сирі й сухі шкури від замовника або купували їх у місцевих різників. Замови одержувалися головним чином від селян, які часто платили за це продуктами свого господарства, здебільшого хлібом. Заможні кустарі, що мали певну суму коштів для обігу, скуповували шкури великими партіями на ярмарках. Наприклад, на Іллінському ярмарку в Полтаві та Хрещенському в Харкові, а також на чисельних місцевих базарах. Саме ярмарки в ринкових умовах поступово ставали для українських чинбарів головним джерелом одержання сировини [11, с.231-234].

Чинбарська біднота скуповувала шкури поодиночі у селян, часто навіть з дохлої худоби, або міняли на вичинені й обмежувалися здебільшого замовами, додаючи до „хури" кілька своїх. Відсутність обігових коштів часто заставляла чинбарів брати кредит або звертатись до купців-перекупщиків, брати у них шкури в борг, звичайно, на дуже тяжких умовах. Ціни на шкури на початку ХХ ст. часи були приблизно від 6 до 11 крб., в залежності від величини і якості. Підчас дорожнечі, що виникла в роки першої світової війни, а також за часи громадянської війни та розрухи ціни не були зафіксовані, мінова вартість їх орієнтувалася головним чином на хліб. При закупці шкір зверталася увага на їхню вагу, важчі, що бували із ситої тварини, вважалися за кращі [15, с. 439].

Протягом другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. кустарне чинбарство розвивалось в основному як народний промисел, що задовольняв значну потреб місцевого ринку. Ринкова трансформація українського суспільства, залежність цін від місцевого ринку, безпосереднє спілкування товаровиробника із споживачем, крім того поступове вдосконалення техніки й технології обробки шкірної сировини створили фундамент, на якому в Україні зросло і утвердилось кустарне чинбарство. Зазвичай чинбарні осередки знаходилися неподалік річок. Все частіше заможні чинбарі, які використовували найману працю, будували у своїх дворах окремі майстерні – чинбарні. Звичайно вони уявляли собою хату з сіньми та одним або двома вікнами, розміром 6Х6, 7Х5, 8Х7 м. і до 3 м. заввишки із великою піччю, пристосованою для сушки вичинених шкір взимку. На початку ХХ ст. на території всієї України було зареєстровано більше 3 тис. кустарних чинбарень. Це були дрібні майстерні, в яких працювало від одного до п'яти робітників. Так, в Полтавській губернії зайнятість робітників у кустарних чинбарнях в середньому становила 4 чол., в Чернігівській - 6 чол., в Київській - 4 чол., в Подільській - 3,5 чол., в Катеринославській - 6 чол., в Харківській - 6 чол., в Волинській - 6 чол. Тільки в Таврійській і Херсонській губерніях, в яких на той час перероблялось найбільше в Україні шкір, припадало по 10 чол. Отже, щонайбільше до десяти робітників в чинбарні було типовим явищем в українському кустарному чинбарстві. В той же час бідні чинбарі не мали окремих чинбарень й найманої праці не використовували [16, с.108-109].

Спостерігалася тенденція до поступового зростання ваги господарств з окремими чинбарнями. Цьому в значній мірі сприяла активна діяльність санітарних служб і адміністрацій губерній. Наприклад, розпорядження харківського губернатора №3813 від 28 серпня 1881 року передбачало перенесення шкіряних виробництв за межі населених пунктів. У результаті цього та цілої низки інших факторів на початку ХХ ст. уже приблизно третина сільських чинбарів та лимарів України мала осібні виробничі приміщення. Кожен український чинбар, що вів самостійне виробництво, мав певний набір пристроїв та інструментів: „зільник" - чан, де чинбарі золили шкіри, "кобилиця" - плоска дошка, на якій шкіра очищалася від вовни та міздрі; різноманітні ножі та скребла - "коса", "туп'як", "пільга", "струг", "стригаль", "штрихаль"; "біляк" - пристрій для розминання і розгладжування шкір; "трямовище" - пристрій для сушіння шкір; кліщі й гачок для витягання шкір з чанів та полоскання їх; гладилка - особливий дерев'яний брусок для лошіння та багато іншого. Основними матеріалами, необхідними для вичинки

шкір, традиційно залишалися вапно, дров'яний попіл, житнє та ячне борошно або висівки, різні дубильні речовини, купорос, дьоготь, риб'ячий жир та дрова [8].

Основні засоби виробництва сільські чинбарі розташовували з можливим ступенем Рациональності. Дерев'яний або цегляний зольник звичайно обладнувався під підлогою при вході у житло. Дубильний чан, він же й квасник, що являв собою велику бочку, ставився на підлозі в центрі хати і накривався зверху дошками. Вдень ця споруда служила столом, а вночі - ліжком для дітей. Дерев'яна ступа ("толчея") для подрібнення дубильної кори, рух якій надавався ногами, встановлювалася надворі. У великих господарствах або артілях замість такої ступи застосовувався більш продуктивний подрібнювач з кінним приводом. Кустарна технологія чиньби шкір повсюдно в Україні включала в себе кілька етапів: розмочування шкіри, міздріння, зоління, дерніння, скобління, стругання, квасіння, заличка, дублення та остаточна обробка. Жоден із цих етапів не мав суттєвих відмінностей від подібних їм в інших чинбарних осередках України. Однак їм були притаманні певні особливості, що залежали від природних умов, способу та рівня життя місцевого населення, та традицій. Вищеназвані етапи, які відрізнялися у різних кустарних осередках лише окремими назвами, мали місце під час вичинки шкіри по всій території України [4, с. 422].

Кустарна обробка шкір в другій половині XIX – першій третині XX ст. була трудомісткою і досить шкідливою для здоров'я чинбарів справою. Доволі довгий технологічний процес вичинки шкір складався з багатьох операцій. Так, за спогадами жителів с. Писарівка, місцеві чинбарі починали чиньбу шкір з того, що як сирі так і висушені шкури чинбарів мочили у копанках або річці. Розмочування дозволяло, по-перше, зробити шкіри м'якими і гнучкими. По-друге, ця операція дозволяла очистити шкіри від бруду, шматочків землі, залишків крові. Залежно від стану шкіри (свіжа, солоня або суха) кустарі визначали тривалість її розмочування. Свіжі шкіри вони розмочували, потім терли руками, а також прополіскували протягом 1-4 годин, доки не “витагнеться кров”. Солоні шкіри вимагали більше часу для вимочування – від 6 до 9 годин, тому що з них потрібно видалити спочатку сіль, а потім уже всякого роду забруднення. Сухі шкіри розбухали в воді дуже повільно і тому їх приходилося розмочувати кілька днів. При цьому чинбарі прагнули зробити сухі шкіри настільки м'якими, якими вони були в момент зняття із тварин. Під час етнографічної експедиції 2010 року на Харківщині встановлено, що місцеві чинбарі використовували для обробки переважно сухі шкіри. У зимовий час сухі шкіри кустарі звичайно розмочували протягом двох тижнів, улітку - протягом 7-10 днів [6, с.1-11].

Розмочені шкіри чинбарі міздрили. Цю роботу майстри виконували на спеціальному саморобному верстаті, який називали колодою або "кобилицею". Вона була проста у виготовленні й являла собою відрізок дерева, поставленого похило на двох ніжках і округленого з лицьової сторони. Чинбарі клали на колоду шкіру міздрею догори і видаляли залишки жиру, шматочки м'яса спеціальним вигнутим тупим ножом, який прийнято було називати “струганком” або “міздряком”. Кривизна цього ножа повністю відповідала кривизні колоди. Для того, щоб остаточно розм'якшити шкірі кустарі піддавали їх золінню, або запарюванню. Після цієї операції волосся і вовна втрачали зв'язок зі шкірою і їх можна було легко видалити. Протягом другої половини XIX – першої третини XX століття українські чинбарі винайшли багато способів зоління, які мали багато технологічних та регіональних особливостей. В більшості чинбарних осередків Слобожанщини шкіри запарюють звичайно так. Їх складали по спині навіпіл міздрею догори, посипали сіллю в невеликій кількості й виставляли стопкою. Через якийсь час шкіри починали нагріватися, тому що в них розів'ється слабе шумування. Вовна і волосся в дермі поступово ослабнуть. Операцію зоління чинбарі вважали закінченою, коли волосся зі шкіри легко можна буде висмикнути руками. Звичайно на зоління шкіри за допомогою солі чинбарі витрачали не більше 2-4 днів. В деяких

чинбарних осередках Слобожанщини зоління прийнято було робили за допомогою вапна [10, с.8-9].

Операція зоління-полоскання повторювалася кілька разів, а потім шкіри “пускали на кваснину” - поміщалися в спеціальний квасильний чан – квасильник, квасник, ковбань або бакай, в якому вони квасилися або бучилися. Операція квасіння була підготовчою перед дубленням шкір. За допомогою квасіння чинбарі остаточно розрихлювали шкіру, видаляли з неї залишки вапна. У свою чергу, це допомагало дубильному розчину легше проникнути в товщу шкіри. В практиці слобожанського чинбарства зустрічалося чотири види квасіння шкіри. Так зване біле квасіння кустарі здійснювали за допомогою різного роду заквашених хлібних киселів. Друге, так зване червоне квасіння, здійснювалося за допомогою кислої витяжки відпрацьованої дубової кори. Третім видом кустарного квасіння шкіри вважалося так зване шакшування, під час якого чинбарі використовували найрізноманітніші суміші пташиного та собачого калу. Четвертий вид квасіння в кустарному чинбарстві робився за допомогою дуже слабких розчинів мінеральних або органічних кислот [3, с.115-116].

Найважливішою технологічною операцією кустарного чинбарства було дублення шкіри - просочення її дубильними речовинами. Причому просочення потрібно було зробити по всій товщині шкіри як можна більш повно. Тільки в цьому випадку шкіра вважалася якісною. Дубильну кислоту або дубильний екстракт чинбарі одержували із кори дуба, верби, берези, ялини, сумахи, із чорнильних горіхів. Найбільше дубильних речовин утримується в чорнильних горіхах (25-70%), значно менш у дубовій корі (4-6%). Але майже повсюдно в Україні для дублення шкіри чинбарі найчастіше використовували дубову та вербову кору, тому що саме ці рослини були широко розповсюджені на її території. В кінці обробки продублені шкіри сушилися, змащувалися дьогтем, знову висушувалися, м'ялися, витягувалися, розгладжувалися на "біляку", часто також фарбувалися і ложилися. Щоб шкіра була м'якою, міцною та водостійкою, деякі промисловики обробляли її баранячим жиром чи свинячим салом. Кожен майстер майже завжди мав у наявності увесь набір необхідних для роботи інструментів, зроблених власноруч. Якщо й були випадки, коли чинбарям доводилося їх з якихось причин позичати, то це робилося безкоштовно, на правах взаємної виручки [9, с.139-153].

Увесь цей технологічний цикл обробки шкір звичайно тривав близько трьох місяців і за цей час у середньому промисловому господарстві вчинялося до 100 великих шкір. Розподілу праці на подібних підприємствах майже не існувало, а сам промисел найчастіше мав характер сімейного виробництва. Причому в ньому брала участь як чоловіча, так і жіноча частина сім'ї. Жінки й діти, зокрема, займалися заготівлею і подрібненням дубильних речовин [17, с.519].

Повсюдно в Україні чоботарське ремесло належало до компетенції чоловіків. Воно здавна було поширене у містах України у вигляді цехового, а в селах - кустарного чи напівкустарного. Інструмент кустарів-шевців складався з колодок, різноманітних шил, ножів, молотків, обценьків. Необхідними атрибутами були дратва, віск, смола, щетина, цвяхи та кілки, підкови, дошки для розкрою шкір тощо. Українські кустарі-чоботарі шили чоботи переважно так званого руського крою, які були суцільними, або головки пришивалися до халяви у вигляді язичка. Асортимент виробів був досить широким: чоловічі чоботи, півчобітки, черевики, а також найчастіше жовті або червоні жіночі сап'янові чобітки. Шевці працювали як на замовлення, так і на ринок. У другій половині XIX ст. у великих містах почалося фабричне виробництво взуття, у тому числі більш елегантних видів, але й вироби кустарів ставали чимдалі довершенишими. Святкове взуття і фабричного, і кустарного виробництва звичайно прикрашалося орнаментом - засобами тиснення, вирізування тощо [14].

У ході дослідження також вдалося встановити, що для українського шкіряно-взуттєвого промислу була характерною сезонність у занятті ремеслом – у робочому циклі чинбарів і чоботарів виділялися періоди особливо напруженої праці, обумовлені

зростанням попиту на певні види посуду напередодні великих ярмарків та свят. Прикметним було й те, що в багатьох регіонах чинбарство та чоботарство відігравали роль допоміжного до землеробства заняття, але на межі XIX – XX ст. для майстрів багатьох кустарних осередків шкіряно-взуттєві промисли все частіше виступали єдиним джерелом прибутків [12, с.182-188].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Вивчення і всебічний аналіз наведених матеріалів свідчить, що в Україні протягом другої половини XIX – першої третини XX ст. на загальному тлі розвитку ринкових відносин, які стимулювали зміцнення міжрегіональних зв'язків відбувався інтенсивний обмін виробничим досвідом, взаємозбагачення навичок і технологічних прийомів кустарного шкіряно-взуттєвого виробництва. Обробка шкір в кустарних умовах все частіше провадилася з застосуванням спеціальних хімічних реактивів, досить складного устаткування та машин. Протягом другої половини XIX – першої третини XX ст. були історично сформовані основні типи чинбарського та чоботарського інструментарію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецька В. Чинбарське та кушнірське ремесло в Богодухові на Харківщині / В.Білецька. - Харків: Харківська науково-дослідна кафедра історії укр. літ., 1926. - 198 с.
2. Горинь Г.И. З історії шевства на Україні / Г.И.Горинь // Народна творчість та етнографія. -1981. - №6. - С.54-58.
3. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому собранию очередной сессии 1912 года по кустарной промышленности. – Х.: Тип. губ. правления, 1912. –235 с.
4. Ежегодник Главного Управления Землеустройства и Земледелия по Департаменту земледелия. – Спб.: Тип. В.Киршбаума, 1913. - 432 с.
5. Журнал Совещания о нуждах кустарной промышленности. – Спб.: Тип В.Киршбаума, 1915. – 225 с.
6. Ковалевский Н.З. Сапожный кустарный промысел в Валковском уезде Харьковской губернии / Н.З. Ковалевский. – Х.: Тип. газ. «Утро», 1910. – 11 с.
7. Кустарные промыслы Харьковской губернии. Изготовление рогож, шапок, картузов, шитье шуб. – Х.: Изд-во Харьк. губ. стат. бюро, 1920. –28 с.
8. Кустарь. – 1912. - №16.
9. Ломакин Н. Украинский кожевенный рынок и кожевенная промышленность / Н. Ломакин // Хозяйство Украины. Ежемесячный журнал, посвященный вопросам экономики Украины. – 1925. – №5. – Х.: «Украинский экономист», 1925. – С.139-153.
10. Мельник Н.П. Производство технических кож и приводных ремней / Н.П. Мельник. – М.: Гос. тех. изд-во, 1930. – 87 с.
11. Обзор правительственного содействия кустарной промышленности. – Спб.: Тип. В. Киршбаума, 1916. – 317 с.
12. Обзор деятельности земств по развитию земледелия, промышленности и торговли. – Спб.: Изд-во ГУЗ и З, 1914. – Т.5. – 255 с.
13. Пономарёв Н.В. Кустарные промыслы в России / Н.В. Пономарёв. – Спб.: Тип. М.Гутцац, 1900. – 248 с.
14. Російський державний військово-історичний архів. - Ф.1828. - Оп.1. - Спр.161. - Арк.34.
15. Свод статистико-экономических сведений по хозяйству России и иностранных государств. - Спб.: Тип. В.Киршбаума, 1915. - 611 с.
16. Текущая статистика кустарных промыслов. - Спб.: Тип. В.Киршбаума, 1917. - 200 с.
17. Труды о нуждах сельскохозяйственной промышленности. - Спб.: Тип. “Народ. польза”, 1913. - 710 с.
18. Хозяйство. - 1909. - №19.
19. Хозяйство. - 1912. - №82.